

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 1969, ένα «περίεργο» περιστατικό σημειώθηκε στην πολιτεία του Οχάιο των ΗΠΑ: ο ποταμός Cuyahoga έπιασε φωτιά, εξαιτίας των σκουπιδιών και των λαδιών τα οποία επέπλεαν στο ποτάμι. Το ποτάμι ήταν πλέον τόσο υποβαθμισμένο που, όπως έγραψε το περιοδικό *Time* στην κάλυψη του γεγονότος, αν κάποιος άτυχος πέσει μέσα του «δεν πνίγεται, αλλά διαβρώνεται».

Ο προσεκτικός αναγνώστης ίσως έχει ήδη απορήσει για το γεγονός ότι έχω βάλει τη λέξη «περίεργο» μέσα σε εισαγωγικά. Τα συγκεκριμένα σημεία στίξης όμως δεν σχολιάζουν την ανάφλεξη του ποταμού όσο το ότι το συγκεκριμένο περιστατικό καλύφθηκε από το περιοδικό *Time* και οδήγησε, λίγα χρόνια αργότερα, στη θέσπιση ομοσπονδιακής νομοθεσίας για την προστασία των υδάτων, το Clean Water Act. Και αυτό το αυξημένο ενδιαφέρον είναι «περίεργο» γιατί ο ποταμός Cuyahoga διακρινόταν για την... πυροφιλία του. Αντίστοιχα περιστατικά ανάφλεξης είχαν σημειωθεί τα έτη 1868, 1883, 1887, 1912, 1922, 1936, 1941, 1948, 1949, 1951, 1952 και 1961 (σύνολο δεκατρείς φορές μέσα σε έναν αιώνα). Η φωτιά του 1952 ήταν η πλέον καταστροφική, με ζημιές περίπου 1,5 εκατομμυρίου δολαρίων. Αντίθετα, η φωτιά του 1969 κράτησε λιγότερο από μισή ώρα ενώ δεν ειδοποιήθηκε καν η αστυνομία. Έσβησε τόσο γρήγορα ώστε οι δημοσιογράφοι που έσπευσαν στην περιοχή δεν πρόλαβαν να τραβήξουν φωτογραφίες, με αποτέλεσμα την επόμενη μέρα οι τοπικές εφημερίδες να δημοσιεύσουν φωτογραφίες από τα αποκαΐδια ενώ το θέμα καλύφθηκε σε λίγα μονόστηλα. Αντίθετα, τα πρακτορεία ειδήσεων χρησιμοποίησαν φωτογραφίες της φωτιάς του 1952 – τις οποίες δημοσίευσε και το περιοδικό *Time*¹.

Η φωτιά του 1969 όμως, αν και ουσιαστικά ασήμαντη σε σχέση με

τις προγενέστερες, σημειώθηκε σε μια χρονική στιγμή ριζικά διαφορετική από τις προηγούμενες. Η δεκαετία του 1960 είναι η περίοδος κατά την οποία εμφανίζεται το σύγχρονο περιβαλλοντικό κίνημα στις ΗΠΑ. Ήδη το 1962 έχει κυκλοφορήσει το πολύκροτο βιβλίο της Rachel Carson *Silent Spring* (Σιωπηλή άνοιξη), στο οποίο καταγγέλλεται η αλόγιστη χρήση εντομοκτόνων όπως το DDT, ενώ το 1970 διοργανώνεται η πρώτη Ημέρα της Γης (Earth Day), μια παναμερικανική διαδήλωση για την προστασία του περιβάλλοντος. Σε αυτή την ιστορική συγκυρία, το περιστατικό του 1969 δεν ήταν *άλλη-μια-φωτιά-στο-ποτάμι*: ήταν κάτι «περίεργο» ή, ακόμα καλύτερα, ήταν πλέον μια «είδηση»².

Η αντιμετώπιση της φωτιάς του ποταμού Cuyahoga το 1969 αποτελεί ένα πρόσφατο και συγκεκριμένο παράδειγμα της θεματολογίας του παρόντος βιβλίου: τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η αντίληψη της φύσης από τον άνθρωπο. Παρότι η φύση έχει μια αναμφίβολη *αντικειμενική* πραγματικότητα, ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αντιληπτή αυτή η πραγματικότητα από τον ανθρώπινο παρατηρητή είναι αναπόδραστα *υποκειμενική*. Όπως γράφει ο σπουδαίος περιβαλλοντικός ιστορικός William Cronon, οι κοινωνικές επιστήμες έχουν δείξει ξεκάθαρα «πως η “φύση” δεν είναι και τόσο φυσική όσο φαίνεται. Αντίθετα, είναι μια βαθιά ανθρώπινη κατασκευή» (Cronon 1996:25). Ενώ ο μεγάλος βρετανός φιλόλογος Raymond Williams γράφει στις πρώτες κιόλας γραμμές του ομότιτλου δοκιμίου του: «η ιδέα της φύσης περιέχει, συχνά απαρατήρητα, ένα εντυπωσιακό ποσοστό ανθρώπινης ιστορίας» (Williams 1980:67).

Αυτό το γεγονός οδήγησε συγκεκριμένα φιλοσοφικά-πολιτικά ρεύματα (κυρίως μαρξιστές θεωρητικούς και θεωρητικούς της μεταμοντερνικής αποδόμησης) να αμφισβητήσουν ότι υπάρχει μια «πραγματικότητα» της φύσης έξω από την πολιτισμική της κατασκευή, υποστηρίζοντας ότι η «φύση» δεν είναι παρά μια «κοινωνική κατασκευή»³. Βάσει αυτής της προσέγγισης, και για να επανέλθω στην περίπτωση του ποταμού Cuyahoga, το γεγονός ότι ένα ποτάμι αρπάζει φωτιά δεν είναι λιγότερο «φυσικό» από ένα ποτάμι που κυλά καθάριο. Και αν το πρώτο μας ξενίζει, οφείλεται σε συγκεκριμένες πολιτισμικές/κοινωνικές/οικονομικές συνθήκες και όχι σε οποιαδήποτε εξωτερική-ως-προς-τον-άνθρωπο αρχή η οποία υπαγορεύει ότι τα ποτάμια είναι «φυσικό» να κυλούν και όχι να καίγονται.

Στις επόμενες σελίδες του παρόντος βιβλίου αναφέρονται πολλά παραδείγματα τα οποία δείχνουν ξεκάθαρα πως οι απόψεις των ανθρώπων για τη φύση δεν ήταν πάντα οι ίδιες. Πως δεν υπήρξε ποτέ μια χρυσή εποχή στην οποία ο άνθρωπος ζούσε σε αρμονία με τη φύση. Πως στο παρελθόν το περιβάλλον ήταν αντικείμενο υποβάθμισης και εκμετάλλευσης στον ίδιο ή και χειρότερο βαθμό από ό,τι είναι σήμερα. Πως όλα αυτά ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτισμικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων της κάθε εποχής. Και πως δεν υπάρχουν αναλλοίωτες αρχές ή αιώνιοι κανόνες αλλά η σχέση φύσης-ανθρώπου είναι μια διαλεκτική σχέση, υποκείμενη σε συνεχή διαπραγμάτευση και επανακαθορισμό. Και πως όλα αυτά δεν ήταν η πρακτική απομονωμένων, «πρωτόγονων» ή «υποανάπτυκτων» ανθρώπινων κοινοτήτων και κοινωνιών αλλά φτάνουν μέχρι τις μέρες μας και παρουσιάζονται ακόμα και στην κατεξοχήν επιστήμη της μελέτης της φύσης, την οικολογία. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ένας άλλος μεγάλος μελετητής της περιβαλλοντικής ιστορίας, ο Donald Worster, στο βιβλίο του *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas* (Η οικονομία της φύσης: Μια ιστορία των οικολογικών ιδεών), το οποίο πραγματεύεται το έργο των πατέρων της σύγχρονης επιστήμης της οικολογίας:

Προσπάθησα να δείξω ότι κάθε γενιά γράφει τη δική της περιγραφή για τη φυσική τάξη, η οποία γενικά **αποκαλύπτει τόσα για την ανθρώπινη κοινωνία και τις μεταβαλλόμενες ανησυχίες της** όσα και για τη φύση (Worster 1994:292).

Και γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους, ο τίτλος του παρόντος βιβλίου είναι *Η Ιδέα της Φύσης*: για να τονίσω ότι η αντίληψη κάθε ανθρώπινης κοινωνίας για το φυσικό περιβάλλον είναι κοινωνικά (άρα ιδεολογικά) διαμεσολαβούμενη.

Όμως, όπως πολύ σωστά παρατηρεί και πάλι ο Cronon (1996:21), «Το να ισχυριζόμαστε ότι η “φύση” είναι μια ιδέα δεν είναι το ίδιο με το να είχαμε ισχυριστεί ότι είναι *μόνο* μια ιδέα, ότι δεν υπάρχει κάτι χειροπιαστό στον έξω κόσμο στο οποίο να αναφέρονται τα διάφορα ανθρώπινα νοήματα που προσδίδουμε στη λέξη “φύση”». Προφανώς και η ακραία κονστρουκτιβιστική θέση δεν αναγνωρίζει ούτε καν κάτι τέτοιο⁴. Ευτυχώς ούτε χρειάζεται ούτε είμαι διατεθειμένος να αποδε-

χθώ αυτή την ακραία θέση για να δείξω, όπως κάνω στις επόμενες σελίδες, ότι η άποψή μας για τη φύση είναι μια κοινωνική κατασκευή. Προσωπικά καλύπτομαι και υποστηρίζω την άποψη του Cronon: η φύση είναι μια ιδέα –αλλά όχι μόνον αυτό! Είναι μια ιδέα γιατί την «παρθένα», «άγρια», «υποβαθμισμένη», «όμορφη» ή «Μητέρα» Φύση δεν συνιστούν παρά επιθετικοί προσδιορισμοί που επιλέγει και κατασκευάζει ο ανθρώπινος παρατηρητής ή η κοινωνία γενικότερα.

Αυτός λοιπόν θα μπορούσε να είναι ο εναλλακτικός τίτλος του παρόντος βιβλίου: *Η κοινωνική κατασκευή της φύσης*. Αν χρειαζόταν να περιγραφεί σε δύο γραμμές τι ακριβώς πραγματεύεται, θα έλεγα ότι περιγράφει την πανάρχαια προσπάθεια του ανθρώπου να προσδιορίσει τη θέση και τη σχέση του με όλα αυτά που αντιλαμβάνόταν ως εξωτερικά προς τον ίδιο, να αποδώσει νόημα και να φέρει τάξη στον κόσμο που τον περιβάλλει. Το βιβλίο αυτό περιγράφει την προσπάθεια του ανθρώπου να κάνει αυτό που ο Αναξαγόρας από τις Κλαζομενές τον 4ο αιώνα π.Χ. είχε αποδώσει στον κοσμολογικό *Νου*, το δημιουργό του σύμπαντος: *στην αρχή ήταν όλα τα πράγματα μπερδεμένα. Μετά ήρθε ο Νους και τα έβαλε σε τάξη*.

Όπως πιστεύω θα γίνει εύκολα κατανοητό στα επόμενα κεφάλαια, η «τάξη» που επέβαλλε –και όχι «ανακάλυπτε»– στα φυσικά πράγματα η κάθε εποχή ήταν στενά συνδεδεμένη με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν. Δεν πρέπει όμως κανείς να θεωρήσει ότι αυτά που περιγράφονται στις επόμενες σελίδες αναφέρονται σε μια νομοτελειακή και μονόδρομη πορεία, πως αυτό είναι το ημερολόγιο ενός ταξιδιού μέσα στο χρόνο κατά τη διάρκεια του οποίου η προγενέστερη –και «λανθασμένη»– ιδέα της φύσης αντικαθιστούνταν από μια νέα –και πιο «ορθή». Αυτό δεν συμβαίνει για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί ποτέ η επικρατούσα ιδέα για τη φύση δεν μπόρεσε να εξαφανίσει τις εναλλακτικές ή τις αντίθετές της: συνήθως κατάφερε να τις περιθωριοποιήσει, μερικές φορές να τις οδηγήσει μέχρι το χείλος της αφάνειας, αλλά μόνο και μόνο για να τις δει να επιστρέφουν μετά από μερικούς αιώνες και να παίρνουν αυτές με τη σειρά τους τα πρωτεία. Δεύτερον, διότι εντέλει δεν υπάρχουν κάποια «ορθή» και κάποια «λανθασμένη» ιδέα για τη φύση, αλλά απλώς *διαφορετικές* ιδέες. Η φύση (με άλλα λόγια, «αυτό-το-οποίο-υπάρχει-εκεί-έξω») δεν είναι παρά μόνο το έναυσμα ώστε κάθε εποχή και κάθε κοινωνία να της

αποδώσει όποια *ποιοτικά* χαρακτηριστικά θεωρεί κατάλληλα. Η εικόνα της φύσης είναι ουσιαστικά ο αντικατοπτρισμός του ανθρώπου. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά στο ημερολόγιό του ο Henry David Thoreau, αυτός ο σπουδαίος υμνητής της «άγριας» φύσης (δες και σε επόμενο κεφάλαιο):

Είναι μάταιο να ονειρευόμαστε μια άγρια φύση απομακρυσμένη από εμάς. Δεν υπάρχει καμία τέτοια. Είναι ο βάλτος μέσα στα μυαλά και στα σπλάχνα μας, είναι η πρωτόγονη ορμή της Φύσης μέσα μας, αυτό το οποίο εμπνέει ένα τέτοιο όνειρο. Δεν θα βρω ποτέ στις ερημιές του Λαμπραντόρ⁵ περισσότερη άγρια φύση από ό,τι σε κάποια γωνιά του Κόνκορντ⁶, δηλαδή: περισσότερη από όση κουβαλάω μαζί μου.

Henry David Thoreau, *Journal* (Ημερολόγιο), 30 Αυγούστου 1856

Ακόμα και σήμερα, τόσο οι επιστημονικές όσο και οι προσωπικές μας ιδέες για τη φύση είναι πολλαπλές και ενίοτε αντικρουόμενες. Έτσι ο van Koppen (2000) έδειξε ότι στο χώρο της περιβαλλοντικής κοινωνιολογίας, της κατεξοχήν επιστήμης που ασχολείται με τη σχέση των ανθρώπινων κοινωνιών με το φυσικό περιβάλλον, διακρίνονται τρεις «έννοιες» για τη φύση: η φύση ως «πόρος» προς διαχείριση⁷, η φύση ως «Αρκαδία»⁸ και, τέλος, η φύση ως «κοινωνική κατασκευή»⁹. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι αυτές οι επιστημονικές εικόνες έχουν τις αντίστοιχές τους στο επίπεδο των απλών και μη ειδικών πολιτών. Έτσι, σε μια πρόσφατη έρευνα στην Ολλανδία (Buijs 2009) αναδείχθηκαν αντίστοιχα οι εικόνες της «Άγριας Φύσης» (οτιδήποτε μη ανθρώπινο), της «Αυτόνομης Φύσης» (όπου η έμφαση δίνεται στις δυναμικές φυσικές διεργασίες, άσχετα από το ρόλο που παίζει ο άνθρωπος), μια «Συμπεριληπτική» εικόνα (όπου άνθρωπος και φύση θεωρούνται απόλυτα δεμένοι), μια φύση που υπάρχει για να προσφέρει «Αισθητική Απόλαυση» στον άνθρωπο και τέλος μια «Λειτουργική Φύση» η οποία απλώς μας παρέχει πόρους¹⁰.

Πόσες πολλές «φύσεις»! Και πώς θα μπορούσε να είναι διαφορετικά αφού, όπως σημειώνουν οι Macnaghten και Urry (1998) στην πρώτη κιάλας φράση του βιβλίου τους *Contested Natures* (Αμφισβητούμενες φύσεις) «[...] θέλουμε να δείξουμε ότι δεν υπάρχει μία μονα-

δική “φύση” ως τέτοια, αλλά μια ποικιλία αμφισβητούμενων φύσεων. Και πως κάθε τέτοια φύση δημιουργείται μέσα από μια ποικιλία κοινωνικο-πολιτισμικών διαδικασιών από τις οποίες αυτές οι φύσεις δεν μπορούν εύλογα να διαχωριστούν» (σ. 1). Ουσιαστικά δηλαδή «[...] είναι οι συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές, και κυρίως η ενδίαίτηση των ανθρώπων, οι οποίες παράγουν, αναπαράγουν και αλλάζουν ποικίλες φύσεις και ποικίλες αξίες» (σ. 2).

Αυτό είναι ουσιαστικά το παρόν βιβλίο: μια σύντομη εισαγωγή στη μακρόχρονη προσπάθεια των ανθρώπινων κοινωνιών να ορίσουν και να ερμηνεύσουν το φυσικό τους περιβάλλον, μια προσπάθεια που χαρακτηρίζεται από συνεχή διαφωνία και αντικρουόμενα παραδείγματα. Είναι όμως και κάτι επιπλέον: ένα χρονικό της συνεχούς και συνεχιζόμενης υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος από τις ανθρώπινες κοινότητες. Οι πρωτοφανείς πιέσεις που δέχεται σήμερα το περιβάλλον του πλανήτη Γη, και μαζί του η ανθρώπινη ύπαρξη, είναι μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα. Σε αυτή την πραγματικότητα φτάσαμε ακούσια αλλά όχι τυχαία. Είναι το αποτέλεσμα των δικών μας πράξεων, των δικών μας επιλογών, της δικής μας, σύγχρονης, ιδέας για τη φύση. Και είναι πια καιρός να αλλάξουμε ιδέες.

Σημειώσεις

1. Για τον ποταμό Cuyahoga δες τις ιστοσελίδες:

<http://www.jcu.edu/chemistry/naosmm/2007/Cuyahoga%20Revisited.htm>

http://www.eurekalert.org/pub_releases/2004-06/cwru-msc061704.php

<http://web.ulib.csuohio.edu/SpecColl/croe/acccfire.html>

http://en.wikipedia.org/wiki/Cuyahoga_River#cite_note-EPA-AOC-CR-6

2. Δες σχετικά στα ελληνικά Δεμερτζής (2002:283-388).

3. Για μια ανάλυση στα ελληνικά του επιχειρήματος της κοινωνικής κατασκευής της φύσης δες Σταυρακάκης (1999:127-187).

4. Και ως προς αυτό μοιάζει με τον έξυπνο εκείνο τύπο που περιγράφουν οι Μαρξ και Έγκελς στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο οποίος υποστήριζε ότι οι άνθρωποι πνίγονταν στο νερό επειδή πίστευαν στην *ιδέα* της βαρύτητας: αν κατάφεραν να ξεπεράσουν αυτή την «προκατάληψη», δεν θα διέτρεχαν πλέον κανέναν κίνδυνο από το νερό.

5. Περιοχή του Καναδά κοντά στον Αρκτικό Κύκλο.

6. Η γενέθλια πόλη του Thoreau, μια ταχέως αναπτυσσόμενη περιοχή την εποχή που γράφεται αυτό το απόσπασμα.
7. Μια προσέγγιση την οποία μοιράζεται με τις «φυσικές» επιστήμες.
8. Όπου δίνεται έμφαση στη συναισθηματική, ηθική, αισθητική αλλά και επιστημονική αξία της φύσης.
9. Επ' αυτού αναφέρθηκα προηγουμένως.
10. Για μια ανάλογη έρευνα στην Ελλάδα (στους κατοίκους στο Εθνικό Πάρκο της Δαδιάς Έβρου) δες Hovardas & Stamou (2006).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ

Από την Προϊστορία στην Ιστορία

Το Έπος του Γιλγαμές είναι ένα από τα αρχαιότερα έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Διηγείται την ιστορία του Γιλγαμές, ο οποίος είναι μάλλον ιστορικό πρόσωπο: πέμπτος βασιλιάς και ιδρυτής της σύμμετρικης πόλης Ουρούκ, στο σημερινό βόρειο Ιράκ, ο οποίος έζησε γύρω στο 2700 π.Χ. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες περιπέτειες που περιγράφονται στο εν λόγω έπος είναι η επίσκεψη του Γιλγαμές στο μυθικό Δάσος των Κέδρων. Σκοπός του είναι να κόψει τα δέντρα και να φτιάξει ένα μνημείο μέσα στο δάσος, ένα μνημείο που θα μαρτυρά το μεγαλείο του και θα τιμά τους θεούς του. Το Δάσος των Κέδρων είναι ένα επικίνδυνο μέρος: αποτελεί κατοικία των θεών της Γης και του Κάτω Κόσμου και φυλάσσεται από ένα τέρας που αντλεί τη δύναμή του από τα ίδια τα δέντρα. Αλλά ο Γιλγαμές δεν πτοείται από αυτό: ζητά την άδεια από τον Ούτου, θεό του Ήλιου, του Νόμου και της Δικαιοσύνης, και μόλις την εξασφαλίζει ξεκινά για το δάσος. Εκεί, με τη βοήθεια του συνοδού του, θα σκοτώσει τον δαιμονικό φύλακα του δάσους και θα κόψει μερικούς τεράστιους κέδρους, από τους οποίους αργότερα θα φτιάξουν τις τεράστιες πύλες της πόλης Ουρούκ. Με μια ενέργεια με την οποία ουσιαστικά ήθελε να μείνει στην Ιστορία, ο Γιλγαμές έδωσε σε μια σειρά βασιλιάδων της αρχαίας Με-

σοποταμίας έναν ακόμη συμβολικό τίτλο θάρρους και ανδρείας: την επίκληση ότι επισκέφτηκαν το Δάσος των Κέδρων και έκοψαν τα δέντρα του¹¹.

Ένας μυθικός βασιλιάς που θέλει να μείνει στην αιωνιότητα. Ένα δάσος που ανήκει στους θεούς του Κάτω Κόσμου. Η άδεια από τον θεό του Φωτός και του Νόμου για να κοπεί αυτό το δάσος. Η μάχη με έναν τερατώδη φύλακα που αντλεί δύναμη από τα ίδια τα δέντρα. Η κοπή των δέντρων για να φτιαχτεί η πύλη της περίφημης Ουρούκ – μιας από τις πρώτες πόλεις στην ιστορία της ανθρωπότητας. Και όλα αυτά να περιγράφονται σε ένα από τα αρχαιότερα μνημεία της ανθρώπινης λογοτεχνίας, του πανανθρώπινου πολιτισμού μας. Οι θεοί του Κάτω Κόσμου, το Δάσος και το τέρας-φύλακας αντικαθίστανται από το θεό του Φωτός, την τάξη και την ασφάλεια της πόλης και από ένα βασιλιά-ήρωα. Προφανώς πρόκειται για μύθο. Αλλά, όπως σημειώνει ο Glacken (1967:3) ήδη στις πρώτες γραμμές του μνημειώδους βιβλίου του, «αυτό που κάνει μεγαλύτερη εντύπωση στις συλλήψεις της φύσης, ακόμη και στις μυθολογικές, είναι ο πόθος για σκοπό και τάξη. Ίσως αυτές οι ιδέες τάξης να είναι, κατά βάσει, αναλογίες που προέρχονται από την τάξη και τη στοχοθέτηση σε πολλές εξωτερικές εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας: τάξη και σκοπός στους δρόμους, στο δίκτυο των σοκακιών και των στενών ενός χωριού, σε έναν κήπο ή σε ένα βοσκοπότι, στο σχέδιο ενός οικήματος και στη σχέση του με ένα άλλο».

Αυτή η επιθυμία επιβολής «τάξης και σκοπού» δεν υπήρχε ανέκαθεν. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι δεν προσπαθούσαν ανέκαθεν να «ερμηνεύσουν» και να «ορίσουν» τη φύση ως κάτι εξωτερικό και αντικείμενο σε αυτούς. Όπως σημειώνει ο Oelschlaeger (1991), «επειδή τα προϊστορικά ανθρώπινα όντα πιθανότατα δεν είχαν τη στοχαστική επίγνωση της κουλτούρας – δηλαδή κάποια εννοιολογικά καθαρή συνειδητοποίηση ότι η κουλτούρα ήταν ένας ανθρωπίνως εκκινούμενος και διατηρούμενος τρόπος συμπεριφοράς, και όχι ενστικτώδης ή φυσικός– πίστευαν ότι ήταν ένα με τα φυτά και τα ζώα, τα ποτάμια και τα δάση, ως μέρη ενός μεγαλύτερου, συμπεριληπτικού όλου». Αυτή η αντίληψη –ότι ο άνθρωπος είναι σε αναπόσπαστη ενότητα με τη φύση– αρχίζει να σβήνει με την έλευση της γεωργίας κατά τη Νεολιθική Εποχή: δεν υπάρχει πλέον «φύση» αλλά «χωράφια», «σοδειές» και

«ζιζάνια»¹². Αυτό όμως δεν είναι κάτι περίεργο, εντυπωσιακό, ή πρωτόγνωρο. Πάντοτε,

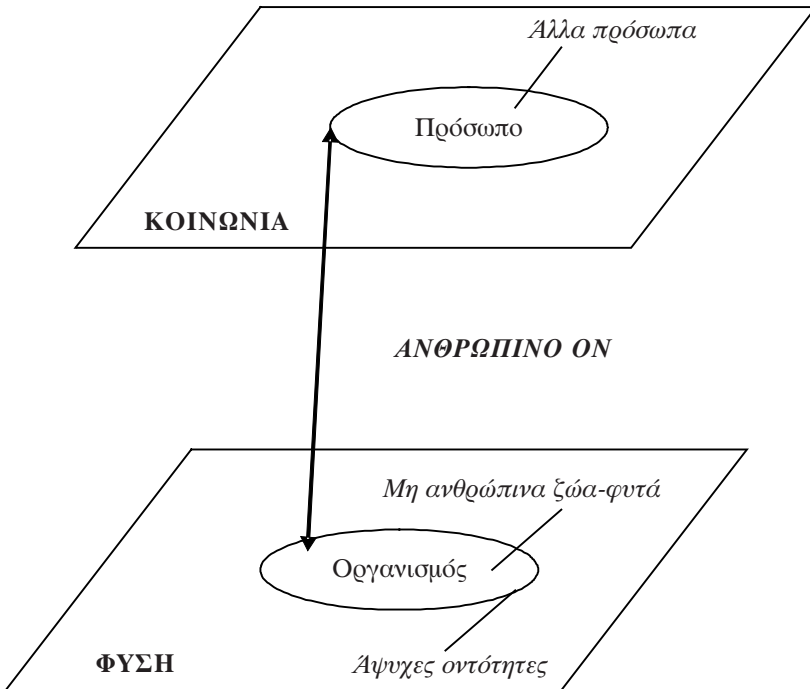
Ο άνθρωπος ανταποκρίνεται συνειδητά στο περιβάλλον του όπως το αντιλαμβάνεται: το αντιληπτό περιβάλλον συνήθως θα περιέχει μερικά αλλά όχι όλα τα σχετικά μέρη του πραγματικού περιβάλλοντος και πιθανόν να περιέχει και μερικά στοιχεία που φαντάστηκε ο άνθρωπος και δεν υπάρχουν στο πραγματικό περιβάλλον... Το πραγματικό περιβάλλον... γίνεται αντιληπτό μέσα από ένα πολιτιστικό φίλτρο, που αποτελείται από στάσεις, περιορισμούς των τεχνικών παρατήρησης και προηγούμενες εμπειρίες. Μελετώντας το φίλτρο και ανακατασκευάζοντας το αντιληπτό περιβάλλον ο παρατηρητής είναι δυνατόν να εξηγήσει συγκεκριμένες επιλογές και δράσεις της ομάδας που μελετά¹³.

Στα επόμενα κεφάλαια αυτού του βιβλίου θα αναλυθούν τα «φίλτρα» που επηρέασαν την αντίληψη της φύσης κατά τα ιστορικά χρόνια. Προς το παρόν θα ήθελα να σταθώ στο προϊστορικό φίλτρο, όχι μόνο γιατί ήταν τόσο διαφορετικό από τα «δικά μας» αλλά γιατί *υπάρχει ακόμα* και συμβιώνει με αυτά· η ιδέα δηλαδή της φύσης ως «Μεγάλης Μητέρας» (Magna Mater) που προσφέρει (ζωή) σε όλα τα παιδιά της –τους ανθρώπους, τα φυτά, τα ζώα¹⁴. Αυτή η ιδέα, η οποία ήταν κυρίαρχη κατά την Παλαιολιθική Εποχή, υπάρχει ακόμη και σήμερα σε ανθρώπινες ομάδες κυνηγών-συλλεκτών (hunter-gatherers), δηλαδή σε ομάδες που δεν ασχολούνται με τη γεωργία. Σε ένα πολύ ενδιαφέρον κείμενό του, ο Ingold αντιπαραβάλλει τη σύγχρονη, δυτική θεώρηση της φύσης με αυτή των κυνηγών-συλλεκτών και περιγράφει λακωνικά τη διαφορά:

Η αντίθεση, επαναλαμβάνω, δεν είναι μεταξύ δύο εναλλακτικών θεωρήσεων του κόσμου: είναι μάλλον μεταξύ δύο τρόπων κατανόησής του, όπου μόνο ο ένας (ο δυτικός) μπορεί να χαρακτηριστεί ως η κατασκευή μιας θεώρησης, δηλαδή ως μια διαδικασία πνευματικής αναπαράστασης. Όσο για τον άλλο, η κατανόηση του κόσμου δεν είναι θέμα κατασκευής αλλά εμπλοκής, όχι διάπλασης αλλά ενδιαίτησης, όχι η κατασκευή μιας θεώρησης *του* κόσμου αλ-

λά η αποδοχή μιας θεώρησης στο πλαίσιο του [κόσμου] (not of making a view of the world but of taking up a view in it)¹⁵.

Φανταστείτε αυτή τη διάκριση κάπως έτσι: η ουσιαστική διαφορά δεν είναι μεταξύ του να βλέπεις τη θάλασσα ως παρατηρητής από την ακρογιαλιά ή μέσα από μια βάρκα ή από την κορυφή ενός βουνού (διαφορετικές θεωρήσεις), αλλά η αντίθεση ανάμεσα σε όλες τις προηγούμενες θεωρήσεις και στο να βλέπεις τη θάλασσα *μέσα σε/από αυτήν* ως ψάρι (διαφορετικές κατανοήσεις). Όχι «σαν» ψάρι, αλλά «ως» ψάρι. Όπως γράφει ο Ingold, όταν ένας κυνηγός-συλλέκτης αναφέρεται στο δάσος, το αποκαλεί «Πατέρα» ή «Μητέρα» επειδή του δίνει τροφή. Για τους περισσότερους από εμάς, αυτή η έκφραση γίνεται αντιληπτή ως μια μεταφορά, κάτι αντίστοιχο με εκείνο που ο σύγχρονος υλοτόμος θα εννοούσε με τη φράση «το δάσος είναι το ψωμί μου». Ο κυνηγός-συλλέκτης του παραδείγματός μας όμως δεν

Η δυτική αντίληψη για το ανθρώπινο ον (Ingold 1996:127)

Η αντίληψη των κυνηγών-συλλεκτών για το ανθρώπινο ον
(Ingold 1996:127)

εννοεί κάτι τέτοιο. Στις μέρες μας ακούμε –και λέμε– πολύ συχνά τη «Μάνα Γη», ενώ έχουμε όλοι μας μια «κανονική» μητέρα –εκείνη που ενίοτε μας τηλεφωνεί και μας ρωτά αν φάγαμε και αν ντυνόμαστε ζεστά: όταν λέμε ότι η Γη είναι «μάνα» μας προφανώς δεν το εννοούμε με την «ανθρώπινη» έννοια που αποδίδουμε σε αυτό τον όρο. Για τις κοινότητες όμως στις οποίες αναφέρομαι, τέτοια διάκριση δεν υπάρχει· ή, πιο απλά, δεν υπάρχει η διάκριση «άνθρωπος» – «ζώο»/«φυτό» (όπου ο πρώτος όρος είναι ένα *πρόσωπο* και ο δεύτερος ένας *οργανισμός*). Γι' αυτούς τους ανθρώπους¹⁶ υπάρχουν μάλλον «πρόσωπα-οργανισμοί» που μπορούν να είναι άνθρωποι, ζώα ή φυτά. Αυτή η διαφορά σχέσεων ανθρώπου-φύσης μεταξύ της δυτικής σκέψης και της σκέψης των κυνηγών-συλλεκτών αποδίδεται γραφικά πιο πάνω.

Όπως φαίνεται από τα διαγράμματα, το ανθρώπινο ον δεν είναι ο συνδυαστικός κρίκος «προσώπων»¹⁷ και «οργανισμών», το σημείο επαφής «κοινωνίας» και «φύσης», αλλά ένας «πρόσωπο-οργανισμός»¹⁸ μέσα στο «περιβάλλον».

Μια χαρακτηριστική έκφραση αυτής της ενότητας ανθρώπου-φύσης είναι ο τοτεμισμός. Ο τοτεμισμός, στην πιο γενική του μορφή, αποτελεί μια κοινωνική σχέση: εκφράζει την πεποίθηση ότι υπάρχει μια συγγενική (ή μυστικιστική) σχέση ανάμεσα σε μια ομάδα ανθρώπων και σε ένα ζωικό ή φυσικό είδος, το «τοτέμ». Είναι ενδεικτικό ότι ο όρος «τοτέμ» προέρχεται από τη λέξη *toteman* των Ινδιάνων Ojibwa των Μεγάλων Λιμνών της Αμερικής, που αρχικά σήμαινε «αδελφός» ή «αδελφή»¹⁹. Ο τοτεμισμός εμφανίζεται σε διάφορες κοινότητες σε ολόκληρο τον πλανήτη, επομένως τα χαρακτηριστικά του διαφέρουν κάθε φορά σημαντικά, όμως υπάρχουν περιπτώσεις, αν και λίγες, στις οποίες απαγορεύεται η βρώση του «τοτέμ» εξαιτίας της συγγένειας της ομάδας με το συγκεκριμένο είδος²⁰.

Τέτοιες απόψεις ήταν κάποτε κυρίαρχες και συνεχίζουν να επιβιώνουν σε ορισμένες απομονωμένες ομάδες του ανθρώπινου είδους. Η ανθρώπινη ιστορία όμως δεν πήρε αυτή την πορεία: το πέρασμα από την Παλαιολιθική στη Νεολιθική Εποχή άλλαξε τη σχέση ανθρώπου-φύσης και κατά συνέπεια τις απόψεις του πρώτου για τη δεύτερη. Η αυξανόμενη ικανότητα των ανθρώπων να τροποποιούν το φυσικό περιβάλλον είχε ως απόρροια την κατανόηση εκ μέρους τους ότι ήταν (τουλάχιστον μερικώς) διακριτοί και διαφορετικοί από τα υπόλοιπα φυσικά στοιχεία²¹. Το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο στην Ανατολική Μεσόγειο, όπου εμφανίζονται οι πρώτες αγροτικές κοινότητες, αρχίζει να μετατοπίζεται από την παλαιά ιδέα της «ενότητας» με τη φύση σε μια νέα, η οποία συνδυάζει στοιχεία «εξάρτησης» αλλά και «κυριαρχίας». Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αλλαγής είναι ίσως η μετάβαση από τις παλαιότερες τοτεμικές λατρείες των ζώων (οι οποίες εξασφάλιζαν ένα επιτυχημένο κυνήγι) στις τελετές γονιμότητας (για την εξασφάλιση μιας καλής σοδειάς): παράλληλα με τη λατρεία της Μητέρας Γης (σύμβολο γονιμότητας) έχουμε την εμφάνιση της λατρείας του Μεγάλου Ταύρου (σύμβολο γονιμότητας αλλά και ισχύος –σεξουαλικής και στρατιωτικής)²².

Η είσοδος του Γίγαμους στο Δάσος των Κέδρων σχηματικά σημα-

τοδοτεί την είσοδο στον πολιτισμό, τη θεμελίωση της πόλης και την απαρχή της ανθρώπινης ιστορίας. Η κοπή των κέδρων από τον ήρωα (στο αρχαίο κείμενο αναφέρεται ως «ο φόνος δέντρων») και η θανάτωση του δαιμονικού φύλακά τους αναπαριστούν τόσο την πραγματικότητα της αποψίλωσης της Μεσοποταμίας από τους Σουμέριους όσο και συμβολικά τη νίκη του πολιτισμού απέναντι στη «βαρβαρότητα»²³. Το πέρασμα από την Προϊστορία στην Ιστορία σηματοδοτείται από την προσπάθεια του ανθρώπου να ελέγξει το φυσικό περιβάλλον· και η Ιστορία μας, όσον αφορά τη δυτική σκέψη, ξεκινά στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη.

Η φύση στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη

Οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι παραδοσιακά θεωρούσαν ότι η φύση είναι ιερή. Οι φυσικές δυνάμεις σχετίζονταν με τους Ολύμπιους Θεούς (π.χ. ο κεραυνός με τον Δία) ενώ η μεγαλύτερη θεά ήταν η ίδια η Γη. Τα στοιχεία της φύσης εξηγούσαν στους ανθρώπους τις προθέσεις των θεών –οι *οιωνοί*–, τα μέρη της ήταν θεότητες (π.χ. ο ποταμός Αχελώος, πατέρας όλων των ποταμών) ή προστατεύονταν από αυτές: αρκεί να θυμηθούμε τα ιερά άλση των θεών, τα *τεμένη*, στα οποία απαγορευόταν η παραμικρή ανθρώπινη δραστηριότητα που θα μπορούσε να επιφέρει αλλαγή στο περιβάλλον, ακόμη και η απομάκρυνση των πεσμένων κλαδιών ή φύλλων. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες, κάθε δέντρο ήταν κατοικία μιας νύμφης, μιας Δρυάδας. Τα μικρά παιδιά άκουγαν από τις τροφούς τους –και οι μεγαλύτεροι από τους ποιητές, όπως τον Καλλίμαχο και τον Οβίδιο– την ιστορία του θεσσαλού Ερυσίχθονα, ο οποίος τόλμησε να κόψει μια βελανιδιά από το ιερό τέμενος της Δήμητρας, προκαλώντας έτσι το θάνατο της νύμφης που το κατοικούσε. Η τιμωρία του από τη θεά ήταν να καταληφθεί από αθεράπευτη πείνα, σε σημείο που να φάει τελικά τις ίδιες τις σάρκες του. Οι αλλαγές στη φύση θεωρούνταν δείγμα έπαρσης (*ύβρις*) και έπρεπε να αποφεύγονται γιατί προκαλούσαν τους θεούς. Όταν οι κάτοικοι της αρχαίας Κνίδου στη Μ. Ασία, στην προσπάθειά τους να σκάψουν ένα κανάλι που θα χώριζε την πόλη τους από τη στεριά για να αποφύγουν την κατάκτηση της πόλης από τους Πέρ-

σες, ταλαιπωρούνταν από εργατικά ατυχήματα, αποφάσισαν να απευθυνθούν στο μαντείο των Δελφών για να μάθουν την αιτία. «Αν ο Δίας ήθελε να φτιάξει ένα νησί», ήρθε η απάντηση, «θα το είχε φτιάξει»²⁴. Οι εργασίες σταμάτησαν άμεσα. Αντίστοιχα, οι αρχαίες ελληνικές παραδόσεις, όπως ο ορφισμός και ο πυθαγορισμός, έβλεπαν τη φύση σαν ένα ζωντανό οργανισμό και τόνιζαν την ενότητα του ανθρώπου με το σύμπαν. Γι' αυτό, οι Πυθαγόρειοι απέιχαν από την κατανάλωση κρέατος και οποιουδήποτε άλλου προϊόντος «είχε ζωή», αφού η κατανάλωσή του απαιτούσε «φόνος»: έτσι απαγορεύονταν τα αυγά και τα ψάρια, επιτρέπονταν, όμως, το γάλα, το μέλι και τα φρούτα – αρκεί να μην έτρωγες τους σπόρους²⁵.

Τα παραπάνω στοιχεία όμως δεν πρέπει να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι ζούσαν σε ειδυλική αρμονία με τη φύση. Μερικά τμήματα της φύσης ήταν ιερά αλλά όχι αφ' εαυτών: μάλλον, η όποια αξία τους οφειλόταν στην προστασία/παρουσία της αντίστοιχης θεότητας. Εξάλλου, ο «φιλο-περιβαλλοντικός» σεβασμός για τις Δρυάδες δεν εμπόδιζε πολλές ελληνικές και ρωμαϊκές περιοχές να υλοτομήσουν μέχρι εξαφάνισης τα δασικά τους αποθέματα, ενώ η πιθανή προστασία είχε καθαρά διαχειριστικά κίνητρα²⁶. Από την άλλη πλευρά, η υπερβολική ευσέβεια είχε ορισμένες φορές άκρως «ρυτταντικά» αποτελέσματα: η μεγάλη πηγή της Λέρνης στην Αργολίδα μολύνθηκε πλήρως από τις θυσίες ζώων μέσα στα νερά της, θυσίες οι οποίες τελούνταν ακριβώς στο πλαίσιο της λατρείας της πηγής²⁷.

Αντίστοιχα, τα ζώα μπορεί να ήταν σύμβολα και σημεία των θεών αλλά αυτό δεν εμπόδιζε τους Έλληνες και τους Ρωμαίους να οδηγήσουν κάποια από αυτά σε τοπική εξαφάνιση μέσω του κυνηγιού και των επιδείξεων στις αρένες. Το *venatio* (η αναπαράσταση κυνηγιού) ήταν ένα από τα αγαπημένα θεάματα των Ρωμαίων. Στην πρώτη αντίστοιχη «παράσταση» που δόθηκε στη Ρώμη το 186 π.Χ.²⁸ σκοτώθηκαν εκατόν εβδομήντα άγρια ζώα. Διακόσια χρόνια αργότερα, το 107 μ.Χ. κατά τους εορτασμούς για την κατάκτηση της Δακίας από τον αυτοκράτορα Τραϊανό, ο αριθμός των ζώων έφτασε τις έντεκα χιλιάδες²⁹. Ο Αριστοτέλης (τέλη 4ου αι. π.Χ.) αναφέρει την ύπαρξη λιονταριών στην Απτική αλλά διακόσια χρόνια αργότερα, την εποχή του Παυσανία, είχαν πια εξαφανιστεί³⁰. Οι αρχαίοι είχαν επίσης πάθος για

ΕΙΚΟΝΑ 1

Αναπαράσταση venatio (3ος αιώνας μ.Χ.), Μουσείο Smirat, Τυνησία.

τους αγώνες μεταξύ ζώων – κοκορομαχίες, κυνομαχίες και, στην περίπτωση της αυτοκρατορικής Ρώμης, οποιοσδήποτε δυνατός συνδυασμός αντίπαλων ζώων.

Εξάλλου, οι Πυθαγόρειοι μπορεί να μην έτρωγαν «ζωντανά» όντα, αυτή η αποστροφή τους όμως στηρίζεται όχι μόνο στη «συγγένεια» ανθρώπων-ζώων (καθώς θεωρούσαν ότι ζώα και άνθρωποι ανταλλάσσουν ψυχές κατά τις συνεχείς μετεμψυχώσεις τους³¹) αλλά και στην απέχθειά τους για τον φυσικό κόσμο. Τόσο οι Ορφικοί όσο και οι Πυθαγόρειοι θεωρούσαν ότι το σώμα (η ύλη) είναι ο «τάφος» της ψυχής – μια άποψη που ανέπτυξε αργότερα και ο Πλάτωνας. Έτσι, πρακτικές όπως η χορτοφαγία και η σεξουαλική αποχή εξασκούσαν από τους Πυθαγόρειους με στόχο να περιορίσουν την πιθανή επιμόλυνση της ψυχής από τα υλικά πράγματα και να της επιτρέψουν να ξεφύγει από τον αέναο κύκλο των μετεμψυχώσεών της³². Αντίθετα, τόσο οι Στωικοί όσο και ο Αριστοτέλης πίστευαν ότι δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα στη ζωοφαγία καθώς τα ζώα δεν ήταν λογικά όντα³³ και όλη η φύση υπήρχε για να εξυπηρετεί τα συμφέροντα του ανθρώπου³⁴.

Ήδη όμως παρατηρείται μια «διπρόσωπη» θεώρηση της σχέσης ανθρώπου-φύσης, η οποία έμελλε να χαρακτηρίσει ολόκληρη τη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη. Από τη μια πλευρά η πρόοδος, η ανθρώπινη κοινωνία, η πόλη, το έλλογο του ανθρώπου, η βασική ιδέα ότι ο άνθρωπος ξεπερνά τη φύση και προχωρά στην πραγμάτωση του πεπρωμένου του. Από την άλλη πλευρά η άποψη ότι κάθε βήμα εξέλιξης είναι ουσιαστικά ένα βήμα υποβάθμισης. Ήδη τον 8ο αιώνα π.Χ., ο Ησίοδος μιλούσε για τη σύγχρονη του, κακόμοιρη, πέμπτη, «Σιδερένια Γενιά» των ανθρώπων και την αντιπαρέβαλλε με την πρώτη, τη «Χρυσή Γενιά», η οποία ζούσε ειρηνικά βόσκοντας τα κοπάδια της. Οι ρωμαίοι βουκολικοί ποιητές (ο Βιργίλιος, ο Marcus Ternetius Varro, ο Lucius Moderatus Columella) νοσταλγούν την περίοδο που οι άνθρωποι καλλιεργούσαν τη γη, μακριά από τις πόλεις και την κατάπτωση που αυτές αντιπροσωπεύουν³⁵.

Φτυαρίζουμε με τα χέρια μας [ενν. χειροκροτούμε] στις αρένες και στα θέατρα αντί στα χωράφια και στους αμπελώνες.

Columella, 1ος αιώνας μ.Χ.³⁶

Τέτοια αποσπάσματα φανερώνουν αγάπη για τη φύση και τον πόθο επιστροφής σε αυτήν –αλλά αναφέρονται προφανώς στην *καλλιεργημένη* φύση, που αποτελεί την κατοικία αγνών και τίμιων ανθρώπων. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο «πρότυπος» ρωμαίος ήρωας δεν είναι άλλος από τον Lucius Quinctius Cincinnatus (519-430 π.Χ.) ο οποίος διέγραψε τη διαδρομή «αγρότης-“Δικτάτορας”³⁷-σωτήρας της Ρώμης από μια βαρβαρική φυλή-αγρότης» σε μόλις δεκαέξι ημέρες. Αυτό το καλλιτεχνικό και φιλοσοφικό πρότυπο, η ιδέα της φύσης ως μιας ειρηνικής *Αρκαδίας* όπου οι ανθρώπινες κοινότητες γεωργών και βοσκών ζουν ανέμελα, σε αρμονία με το περιβάλλον και τον εαυτό τους, είναι παρούσα στη διάρκεια των αιώνων και θα επανέλθει δυναμικά στο προσκήνιο της δυτικής σκέψης τον 19ο αιώνα, με την εμφάνιση του ρομαντικού κινήματος.

Αν όμως εστιάσουμε στο πρακτικό επίπεδο, δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε ότι η αντιμετώπιση της φύσης από τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους ήταν ένα μείγμα θρησκευτικού σεβασμού και χρηστικής εκμετάλλευσης. Αυτή η εκμετάλλευση οδήγησε και στις

πρώτες περιπτώσεις «διασυνοριακής» ρύπανσης: η εξόρυξη αργύρου στην Ιβηρική χερσόνησο τους τέσσερις αιώνες ρωμαϊκής παρουσίας δεν κατανάλωσε απλώς πεντακόσια εκατομμύρια δέντρα ως καύσιμο για τους κλιβάνους³⁸ αλλά έφτασε να ρυπάνει μέχρι και τον Αρκτικό Κύκλο: οι αποθέσεις μολύβδου (βασικό υποπροϊόν του καθαρισμού του αργύρου) στους παγετώνες της Γροιλανδίας παρουσιάζουν σημαντική αύξηση από την περίοδο που οι Ρωμαίοι άρχισαν να εφαρμόζουν πιο αποδοτικές τεχνικές εκκαμίνευσης, γύρω στο 2ο αιώνα π.Χ.³⁹. Ίσως βέβαια αυτό το μείγμα θρησκευτικότητας και χρηστικότητας να ήταν απλώς κοινή λογική: κάποιες φορές συνέφερε να ευχαριστήσεις τους θεούς, κάποιες άλλες να τους δυσανεστήσεις – αν και σε κάποιες περιπτώσεις δεν ήταν ξεκάθαρο τι από τα δύο θα κατέληγες να κάνεις. Κάποτε στη Ρώμη η ανάπτυξη ενός δέντρου άρχισε να πιέζει ένα άγαλμα που ήταν στημένο έξω από το ναό του Κρόνου: μετά από αρκετή συζήτηση, και αφού προηγήθηκαν οι απαραίτητες θυσίες, κόπηκε το δέντρο αντί να μετακινηθεί το άγαλμα του θεού, που δεν ήταν άλλος από τον Συλβάνο, προστάτη των δασών⁴⁰.

Οι μονοθεϊστικές θρησκείες

Οι παγανιστικές θρησκείες των Ελλήνων και των Ρωμαίων, αλλά και γενικότερα της «ειδωλολατρικής» λεκάνης της Μεσογείου, γρήγορα υποχώρησαν μπροστά στο πάθος των μονοθεϊστικών θρησκειών που γεννήθηκαν στη Μέση Ανατολή: του ιουδαϊσμού, του χριστιανισμού και του Ισλάμ. Και μαζί με αυτές τις θρησκείες ήρθε και μια διαφορετική θεώρηση για τη σχέση που πρέπει να έχει με το φυσικό περιβάλλον ο πιστός μουσουλμάνος, ιουδαίος και χριστιανός.

Ισλάμ

Το Κοράνι περιγράφει τον Θεό (*Αλλάχ*) ως «Δημιουργό». Ας σημειωθεί ότι στο Κοράνι δεν συναντάται η λέξη «φύση»⁴¹ αλλά χρησιμοποιείται η λέξη «δημιουργία» για να αναφερθεί «στον ανθρώπινο κόσμο, στον φυσικό κόσμο της γης – από τα δέντρα μέχρι τις χελώνες και από τα ψάρια μέχρι τα πτηνά, και στον ήλιο, τα αστέρια και τους ουρα-